

приходиться на другу половину XIX ст. Аналізуються поняття «цивілістика» «наука школа», «цивілістическая школа». Розглядаються особливості наукового стилю Одеської школи цивілістики і найбільш відомі представники останньої.

Ключевые слова: цивілістика, наука школа, цивілістическая школа, Одеська цивілістика, методологічний імператив.

Summary

Kharitonov E. O. Odessa's Civilistics of the XIX Century: a Set of Individuals or a Scientific School. Article.

The article examines the issues of forming Odessa civilistics school which took place in the second half of the XIX century. Concepts of «civilistics», «scientific school», «civilistic school» are analyzed. Special features of Odessa civilistics school scientific style and its most well-known representatives are considered.

Keywords: civilistics, scientific school, civilistic school, Odessa's civilistics, methodological imperative.

УДК 447.1

О. В. Басай

ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА В ДАВНЬОМУ РИМІ

Питання про принципи права завжди розглядалося в літературі і не втрачало своєї актуальності. Принципи цивільного права еволюціонували протягом тисячоліть, перш ніж закріпилися в національному законодавстві. Це довготривалий період, що не завершився й досі. Ті ідеї, які озвучуються сьогодні в багатьох дослідженнях, були зароджені ще в античному світі.

До цієї теми принципів цивільного права звертались багато радянських, російських та українських вчених в різні періоди: І. Бабич, Т. Бондар, Н. Ю. Голубева, В. П. Грибанов, Ю. Х. Калмиков, А. М. Колодій, Е. Г. Комісарова, О. А. Кузнецова, А. В. Луць, В. П. Паліюк, Г. А. Свердлик, Ю. К. Толстой, Є. О. Харитонов, А. А. Чукреєв та багато інших вчених. Однак предметом їх досліджень не були питання зародження поняття про принципи цивільного права.

Ціллю цієї статті є аналіз зародження та розвитку вчення про принципи цивільного права у Давньому Римі.

Розуміти принципи необхідно в залежності від духу часу. Адже ще Ж.-Л. Бергьель відзначав, що право передає особливості свого часу і несе в собі стигматичність епохи, коли сформувалось і ні одна його галузь не може уникнути цих мутацій. В залежності від часу одні й ті самі принципи наповнюються різним змістом, детермінованого умовами життя суспільства [1, 4].

Не можна не визнати, що система принципів цивільного законодавства залежить від того, які задачі являються пріоритетними у відповідний історичний період (економічні, політичні, соціальні). Адже, з однієї сторони, принципи права відображають його об'єктивні властивості, обумовлені закономірнос-

тями розвитку даного суспільства, всією гамою історично притаманних йому інтересів, потребами, суперечностями і компромісами різних класів, груп і верств населення. З іншої сторони, в принципах права відображається його суб'єктивне сприйняття членами суспільства, їх правові погляди, почуття, вимоги, що виражаються в різних вченнях, теоріях, напрямках праворозуміння.

Історія еволюції римського права має унікальний характер. На його формування впливали і грецька філософія, і право інших народів. Римські юристи зробили суттєвий внесок у вивчення проблем теорії права, зокрема розробку основоположних понять, концепцій юриспруденції. Під впливом стоїцизму природне право для них виявлялось як ідеальне. Завдяки такому ідеальному підходу було створено абстрактну систему права, яка складалася із системи інститутів і принципів [2, 15]. В роботах науковців принципи цивільного права знаходили своє становлення та відображення.

Згадки про фундаментальні засади права можна зустріти в основних джерелах права у будь-яких правових системах. Проте найбільш ґрунтовно ці принципи були розроблені у римському праві. Саме слово «принцип» походить від латинського «*prīncipiū*», де означає основні, найзагальніші вихідні положення, засоби, правила, які визначають природу явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості [3, 25].

Важливо зазначити, розвідки щодо засад приватного права, зазвичай провадилися на конкретних прикладах, життєвих казусах і, як правило, не мали характеру загальних розмірковувань. Сказане не означає, що теорія права займала взагалі другорядне місце, але теоретичні вибудови були кінцевим результатом досить довгого ланцюжка аналізу реальних (а пізніше й спеціально змодельованих) судових спорів [4, 67].

Та все ж слухним є наголосити на високозначимому становищі римських юристів, чий тлумачення норм набули загальнообов'язкового характеру і стали своєрідним джерелом права, а консультаційна практика та науково-практичні висновки безпосередньо впливали на розвиток права. Тому принципи правової доктрини можна вважати принципами римського права [3, 25].

Відомий юрист Марк Тулій Цицерон зробив великий внесок у розвиток наукової думки про принципи приватного права того часу, при тому зробив це на стільки якісно, що його досягненнями ми керуємося й сьогодні. В своїй праці «Про закони» він обґрунтовував теорію природного права. Писав, що довільно прийнятим законам протистоять закони природи. «Ми в змозі розрізнити добрий закон від поганого на підставі мірила, що дала природа. Керуючись природою, відрізняють усе чесне від усього ганебного» (Про закони XVI, 44). Вже в цій роботі можна відмітити наявність такої категорії, як «справедливість», що підтверджується таким висловлюванням: «Але якщо справедливість не слідує з природи, то її взагалі не існує, а та, що встановлюється з розрахунку на вигоду, знищується з міркувань вигоди для інших» (Про закони XV, 42). Цицерон знову і знову повертається до поняття справедливості та її співвідношення із законністю. Пізніше ця категорія переростає в принцип справедливості. За Цицероном, перше завдання справедливості полягає у тому,

щоб нікому не завдавати шкоди, якщо тільки тебе не спровокували на це беззаконня, потім — у тому, щоб користуватися спільною власністю як суспільною, а приватною як своєю (Про обов'язки VII, 20). Багато видатних римських правників, крім Цицерона, поверталися до цього принципу, та не тільки римські, але й грецькі філософи зверталися до цих ідей. Наприклад, Платон. Він називав справедливістю добродетельність, що означає правильне ставлення до інших людей, а також сукупність всіх чеснот взагалі. Арістотель пов'язував справедливість із заслугами членів суспільства, на основі яких можна розподіляти певні блага. Юстиніан визначав її як постійну і вічну волю віддавати кожному належне [5, 14].

Римські юристи, що бачили в справедливості онтологічну і аксиологічну основу права, вважали справедливість ідеєю, ідеалом права, а само право — цілеспрямованим рухом до досягнення справедливості [6].

Саме це підкреслює вислів Ульпіана у титулі I першої книги Дигест, або Пандекті Юстиніана під назвою «Про справедливість і право» містяться відомі визначення того що таке право і справедливість. «Тому, хто вивчає право, необхідно перш за все довідатися, звідки походить слово «право» (jus). Право отримало свою назву від слова «справедливість» (justitia), бо згідно з чудовим визначенням Цейса: «право є мистецтвом благого і справедливого (Iusestars boni et aequi)» [7, 27].

Паул зазначав: «У справах, особливо юридичних, треба пам'ятати про справедливість» (Д. 50.17.90). «Це бажано з міркувань справедливості, хоча право й не приписує» (Д.39.3.2.5). Марцел наводить таке положення імператора Антоніна «Хоча й важко змінювати встановлений порядок: але там, де цього вимагає явна справедливість, необхідно надати допомогу» (Д. 4.1.7. pr) [4, 71].

Ідеї давньогрецької філософії щодо місця принципу справедливості та ідеї природного права кардинально вплинули на подальший розвиток приватного права. Саме завдяки їй римське приватне право змогло набути абстрактності, яка дозволяла регулювати цивільні правовідносини, що постійно розвивалися. У творах давньогрецьких авторів та в законодавчих актах часто зустрічаються посилення на справедливість, добрі нрави, добру совість [2, 142].

На початку свого становлення принцип справедливості був тісно пов'язаний з мораллю. У праві категорія «справедливість» набула значення «justitia». Поняття «aequitas» юристами для протиставлення iniquitas (несправедливості) — правовій ситуації, яка суперечить справедливості. Відповідно до конкретизації принципу справедливості з'являється категорія «aequitas» (рівність). Такий підхід зумовив розвиток правового становища індивіда як суб'єкта права. Зростання ролі індивіда у праві призвело до розвитку ідеї гуманності. Принцип справедливості використовувався для правильного, відповідного властивостям самого права, розуміння норм позитивного права.

У розробках римських правників періоду формування приватного права часто відображається така етична категорія як «bona fides», куди слово «добрий» спочатку увійшло як прикметник. Ця категорія в процесі формування приватного права набула самостійності, існувала як цілісне поняття, приблизно рівне

нашому «добросовісність, совісність, сумлінність». Поняття «добра совість» як категорія юридична сформувалося ще на ранніх стадіях розвитку римського приватного права і вже в період Ранньої Республіки (509–26 рр. до н.е.) увійшла у плоть і кров римського суспільства [8, 132].

Стародавнє право Риму було дуже формалізованим і консервативним. Та швидкий розвиток економіки та торгівлі у Римській імперії привів до того, що догми «суворого» права вже не могли задовольняти широкі інтереси ділових кіл і обігу в цілому. Тоді значення «bona fides» особливо зросло. Це був кінець доби республіки, коли під впливом грецької культури та філософії відбувається розширення світогляду римських правників, втрачає провідну роль формальний момент права. Відбувається падіння культу слова, в якому вже вбачають не саму думку, а лише засіб її вияву ззовні. Звідси виникає прагнення не лише зафіксувати волевиявлення особи, але й встановити її дійсну волю, наміри, що вона мала.

Отже, саме римські юристи вперше розробили чіткий механізм реалізації концепції добросовісності у цивільних правовідносинах, спрямували таким чином розвиток обороту від правил незручного та консервативного «суворого» права до нового, більш універсального стану, який відповідав динамічним інтересам учасників договірних правовідносин [8, 133]. При цьому «bona fides» виконувала такі основні функції: визначення та тлумачення змісту договору не з точки зору його формальних умов та приписів закону, а з точки зору справжніх намірів сторін та звичаїв ділового обороту, тобто функцію захисту дійсного змісту договору; вирішення спорів, що впливали із договорів, на засадах справедливості та добросовісності сторін за допомогою процесуального інструменту *exceptio doli*.

Щодо еволюції принципу неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією та законом, треба звернути увагу на найбільш популярні у Стародавньому Римі філософські течії — стоїчне та епікурейське вчення. Саме філософська течія епікурейства яскраво вплинула на розвиток права приватної власності в Стародавньому Римі. Пізніше ці вчення сформулювали відому тепер принцип неприпустимості позбавлення права власності. Римське визначення права власності як найбільш абсолютного права користуватися і розпоряджатися речами з тими лише обмеженнями, які встановлені договором і правом, згодом відобразилося в більшості цивільно-правових кодифікацій.

Останнім часом у романістичній літературі ставиться під сумнів наявність у римській юриспруденції уявлень, адекватних сучасному праву власності. При чому такі сумніви виникають навіть у авторів, котрі раніше визнавали існування «знаменитої римської конструкції права приватної власності». Разом з тим у відомій нам літературі не піддається сумніву наявність висловлювань Цицерона. Слід погодитися, що основою вчення Цицерона про справедливість та несправедливість є уявлення про недоторканність власності і тому найважливіший обов'язок полягає у додержанні та охороні цієї недоторканності. Такий висновок знаходить підтвердження і при аналізі промови Цицерона *Цеци-*

ну. Він зазначав: яка користь буде від набутого без впевненості у тому, що збережеш його за правом власності, яка користь володіти маєтком без установленого працями права кордонів, права володіння [4, 62]?

Під впливом стоїчної філософії римські правники розробляють вчення про *jus naturae* (як ідеальне право, котре загальним для всіх), а погляди епікурейців знайшли своє відображення у визнанні індивідуалізму та суверенітету особи, як підстави для становлення права приватної власності та деяких інших інститутів приватного права. Ульпіан зазначав: «Раб не може бути з точки зору цивільного права стороною у договірному зобов'язанні, однак у природо правному аспекті він може і зобов'язуватись» (Д. 44 7.14) [4, с. 69].

Платон у «Державі», конструюючи ідеальну справедливу державу, обґрунтовує принцип рівності чоловіка та жінки. Тут чітко виражений *принцип рівності всіх перед законом*, що у свою чергу є складовою загальної вимоги справедливості.

Хоча не всі дотримуються такої точки зору. О. В. Аксенова стверджує, що римське право за своєю суттю відкидає рівність всіх перед законом, підтверджуючи це всіма положеннями, оскільки право, застосовуючи рівну мірку до індивідів, що відрізняються один від одного і фізично, і розумово, і етично, порушує, на думку римлян, справедливість, яка полягає в тому, що кращі повинні отримати краще, а гірший — гірше. Тому у римських філософів і юристів, згодних у цьому питанні з Платоном і Арістотелем, можна знайти твердження, реабілітуючі рабство. Відповідно до цього, людині, яка не уміє підпорядковувати свої плотські бажання розуму, «належить бути рабом» того, у кого керівний початок розумний, таким чином, поняття рабства представлене не лише в точному сенсі цього слова, але і декілька розширювально. При цьому підкреслюється, що господар повинен здійснювати своє панування над рабом на користь самого раба [6].

Та все ж навряд можна заперечити, що з плином часу принцип формальної рівності в галузі приватного права набув поширення, в першу чергу, завдяки розвитку торгівлі (але тільки для вільних осіб). Вихідним положенням римського права було те, що лише римський громадянин (*civis romanus*) є сповна правоздатною особою; всякий чужоземець, тобто не член римської общини, — ворог і не користується захистом закону. У прадавню епоху його можна було безкарно убити або обернути в рабство. У міру розвитку досить жвавої торгівлі з іншими общинами і державами таке безправне становище чужоземців зберегтися не могло. Стали визнаватися основні майнові права і за переїзцями, тобто чужоземцями, що жили на римській території. Стосовно цієї частини населення склалася спеціальна система норм, матеріалом для якої послужили частково норми відвічного римського права, частково норми, запозичені з права інших держав, з якими римські громадяни мали ділові стосунки (Фінікії, єгипетського і особливо грецького права). Ця система отримала назву «Права народів» (*jus gentium*). До «права народів» римські юристи відносили як встановлення рабства, так і відпущення рабів на волю, оскільки вони знали, що і те, і інше не є власне римським інститутом, а також і такі цивільні право-

відносини, як «розділення майна, установа торгівлі, купівлі-продажу, найму, зобов'язання, за винятком тих, які були введені власне римським правом» (Гермоген, перша книга юридичних уривків). В результаті цього і затвердився прогресивний для того часу принцип формальної рівності всіх вільних людей.

Принцип судового захисту цивільного права також сягає корінням Давнього Риму. Казуїстичність римського права ґрунтується на усвідомленні високої ролі судової влади. «Я маю позов — означає я маю право», «*jura novit curia*» — суд знає право — описують це відношення римські вислови. Законом XII таблиць було «заборонено жертвувати храмам ту річ, яка є предметом судового розгляду; інакше ми підлягаємо штрафові у розмірі подвійної вартості речі, але ніде не з'ясовано, чи повинен цей штраф сплачуватися державі або тій особі, яка заявила домагання на дану річ». «Якщо викликають (кого-небудь) на суд, хай (викликаний) йде. Якщо (він) не йде, хай (той, хто викликав) підтвердить (свій виклик) при свідках, а потім веде його насильно» [9]. Ці тези підкреслюють високу роль судової влади в Давньому Римі.

Смертю каралися злочини проти правосуддя. Згідно з Законами XII таблиць з Тарапейської скелі зкидали неправдивих свідків. Страті підлягав суддя чи арбітр, викритий у підкупі.

Принцип свободи договору також має коріння у давньоримському праві. У римському праві існували договори суворого права і договори, засновані на добрій волі. У договорах суворого права існував культ буквального тексту договору. У договорах, заснованих на добрій волі, головну роль відігравало не формальне тлумачення договору, а його сенс. Тобто тут бачимо принцип свободи договору. Але, як проголошує сентенція давньоримських юристів: «*Legum servi esse debemus, ut liberi esse possimus*». — Потрібно підкорятися законам, щоб бути вільними (ми маємо бути рабами законів, щоб мати можливість бути вільними) [10]. Відповідно тодішнє уявлення про свободу договору відповідає сучасному.

Таким чином, основні засади цивільного права мають довгу історію, а їх коріння знаходимо у давньоримському праві.

Література

1. Байтин М. И. О принципах и функциях права: новые моменты // Правоведье. — 2000. — № 3. — С. 4–7.
2. Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / І. Г. Бабич. — О., 2006.
3. Фулей Т. Римське право як основа сучасних загальнолюдейських принципів права // Актуальні проблеми держави та права. — О., 2001. — Вып. 13. — С. 25.
4. Харитонов Є. О. Реценція римського приватного права: теоретичний та історично-правовий аспект / Є. О. Харитонов. — О.: Мінпресінформ України, 1997.
5. Горбатенко В. П. Філософсько-правові детермінанти сучасного розуміння справедливості // Правова держава. — 2009. — № 14. — С. 13–20.
6. Аксенова В. О. Принципы римского права [Электронный ресурс] // Вестник ТИСБИ. — 2007. — № 1. — Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/magazine/document.asp?magID=4&magNum=1&magYear=2007&articleID=1263556>.

7. Дудченко В. В. До дослідження загальних принципів римського та мусульманського права // Актуальні проблеми держави і права. 2007. Вип. 31. С. 26–31.
8. Павленко Д. Принцип добросовісності в римському приватному праві та зобов'язальному праві України: порівняльний аналіз // Підприємство, господарство і право. — 2006. — № 8. — С. 132.
9. Закони XII таблиць (*Leges duodecem Tabularum*). Таблиця I. п. 1 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kulturoznanie.ru/?work=rome-law-tables>.
10. Забоєв К. И. Принцип свободы договора в российском гражданском праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 [Электронный ресурс] / К. И. Забоєв. — Екатеринбург, 2002. — 227 с. — Режим доступа: <http://www.lib.ua-gu.net/diss/cont/97516.html>.

Анотація

Басай О. В. Принципи цивільного права в Давньому Римі. — Стаття.

Стаття присвячена розгляду зародження та розвитку вчення про принципи цивільного права у Давньому Римі. Зроблено висновок, що основні засади цивільного права мають довгу історію, а їх коріння знаходимо у давньоримському праві. Так, проаналізовані такі принципи: справедливості, добросовісності, принцип рівності (мається на увазі рівність вільних людей), свобода договору, захист права власності.

Ключові слова: принципи цивільного права, принцип справедливості, принцип добросовісності, принцип рівності, свобода договору.

Анотация

Басай О. В. Принципы гражданского права в Древнем Риме. — Статья.

Статья посвящена рассмотрению зарождения и развития учения о принципах гражданского права в Древнем Риме. Сделан вывод, что основы гражданского права имеют длинную историю, а их корни находим в древнеримском праве. Так, проанализированы следующие принципы: справедливости, добросовестности, принцип равенства (имеется в виду равенство свободных людей), свобода договора, защита права собственности.

Ключевые слова: принципы гражданского права, принцип справедливости, принцип добросовестности, принцип равенства, свобода договора.

Summary

Basay O.V. The Principles of Civil Law in Ancient Rome. — Article.

The Article is devoted to consideration of origin and development of teaching about principles of civil law in ancient Rome. It was made the conclusion that the basic principles of civil law have a long history and it has its roots in ancient Roman law. For example, the following principles were considered: principle of justness, principle of good faith, principle of equality (in meaning of equality of free people), principle of freedom of contracts, principle of protection of property rights.

Keywords: principles of civil law, principle of justness, principle of good faith, principle of equality, freedom of contract.